

مقدمه ناشر

کپی راجع به مجموعه «ماجراهای من و درسام»

تا حالا به این فکر کردین که به دانش آموز توی ۲۴ ساعت شبانه روز چی کار می‌کنه؟

- هفت هشت ساعت می‌خوابه و استراحت می‌کنه.
 - حداقل هفت ساعت تو مدرسه‌ست که شیش ساعتش رو سر کلاسه و (احتمالن) داره درس گوش می‌ده.
 - حدود یک ساعت تو راه خونه به مدرسه و مدرسه به خونه‌ست.
 - سه چهار ساعتی هم توی خونه با کتابا و درساش مشغوله و گشتی می‌گیره.
 - چهار پنج ساعت از وقتش هم می‌ره برای غذاخوردن، حضور در آغوش گرم خانواده و کارای شخصی مهم و بازی گوشه (که شامل گوشه بازی هم می‌شه)!
- حُب! با این حساب و کتابا معلوم می‌شه به دانش آموز، ۷۵/۶۲۵ درصد از زمان بیداریش رو با درس و مشق و کتاب و مدرسه و معلم می‌گذرونه با کلی اتفاقات تلخ و شیرین؛ پس بی‌راه نیست که بگیم:
- «ماجراهای من و درسام» ماجرای اصلی زندگی به دانش آموزه.
- ما توی خیلی سبزه این مجموعه رو آماده کردیم، چون واقع دلمون می‌خواد داستان مدرسه رفتن و درس خوندن شما و این عمری که به پاش گذاشتین، پایان خیلی خوش و شکوهمندی داشته باشه!
- اگه ماجراهای جالب خودتون با درساتون رو به صورت مطلب، عکس، سلفی، خاطره، فیلم و فیلم‌نامه و ... برامون بفرستین، خیلی رو سرمون منت گذاشتین. ما حتمن ماجراهاتون رو به جایی (مثلن تو سایت خیلی سبز یا شاید هم چاپ بعدی کتاب) منتشر می‌کنیم.

ماجراهای من و فیزیک

ورودتون به پایه دهم و مهم‌تر از اون شروع جدی یادگیری درس فیزیک رو بهتون خیلی تبریک می‌گم. می‌دونید چرا؟ چون یادگیری فیزیک می‌تونه یک نقطه عطف در زندگانی شما باشه. می‌خوام تجربه خودم رو درباره فیزیک به شما هدیه کنم:

راستش من توی درس فیزیک بودم که فهمیدم، فهمیدن دقیق یعنی چی! تا قبل از اون هر چی رو که می‌شنیدم یا می‌خوندم، می‌گفتم: خوب فهمیدم! اما وقتی اولین بار شاد و خندان و مست از غرور فهمیدن رفتم سر جلسه امتحان فیزیک، تازه فهمیدم که چیز زیادی نفهمیده بودم! (اولین نمره فیزیکم شد ۶/۵) بعد از کلی تلاش و فکر کردن و وقت گذاشتن، یاد گرفتم که «بشکن فهمیدن»! وقتی زده می‌شه که تعریفها و قوانین فیزیک رو خوب و دقیق درک کنی؛ این قوانین رو در مثالها و نمونه‌های اطرافت ببینی و در حل مسئله‌های فیزیک لذت کشف کردن رو بچشی. هر وقت به این درجه از عرفان فیزیکی رسیدی، بدون که خیلی کارت درسته!

امیدوارم با فیزیک خیلی حال کنی.

از آقایان انواری، سلیمان زاده و هاشمی که توی کتاب برای فهموندن فیزیک به شما همه تلاششون رو کردند، تشکر می‌کنم. و ممنون از تلاش و مسئولیت‌پذیری فوق‌العاده بقیه همکارانم در خیلی سبز:

بروچه‌های خوب در واحد تولید
و خانم‌ها انسیه میرجعفری و پگاه اسدی در واحد تألیف

۱- لحظه‌ای که آدم به چیزی رو خوب می‌فهمه یا کشف می‌کنه، انگار به کسی توی ذهنش به دونه بشکن می‌زنه و می‌گه آهان فهمیدم. من اسم این حالت باشکوه رو گذاشتم «بشکن فهمیدن»!

مقدمه مؤلفان

یک روز یکی از دوستانم دستمو گرفت و بی مقدمه گفت: «دوست داری با دوست من که دوست داره با دوست تو دوست بشه، دوست بشی؟» بعدش جلوم نشست و شروع کرد به تعریف ماجراهایی از خودش و دوستش که دوست داشت با من و دوستای من دوست بشه ... دوستم گفت: ببین عزیزم؛ من و دوستم خیلی به هم شبیهیم، مثلن هر دومون با آدمای تنبل دوست نمی شیم ... دوستای ما اهل کار هستن و یک عالمه انرژی و توان می دارن تا به همدیگه کمک کنن.

دوستای ما آرمانی فکر می کنن ولی با واقعیت کنار میان و واقعی عمل می کنن. به چیزهای مهم توجه دارن و ذهنشون رو با چیزهای کم اهمیت پر نمی کنن. دوستای ما به در و دیوار نمی زنن و حرکت نامنظم و کاتوره‌ای ندارن؛ برای رسیدن به اهداف خوبشون مصمم هستن و نمی دارن نیروهای اتلافی و اصطکاک‌ها و فشارهای دوروبر، بازده اون‌ها رو کم کنه. دوستای ما خیلی دقیقن و از کنار پدیده‌های اطرافشون ساده و بی توجه عبور نمی کنن. هر کدوم از این پدیده‌ها میتونه یک نشانه یا سرآغاز یک تحول بزرگ باشه.

دوستای ما اگر جوش بیارن نمی زنن همه چیزو خراب کنن، بلکه در همون حالت هم، کارهاشونو خوب انجام می دن تا دلشون خنک شه، درست مثل ماشین بخار.

دوستم تا بیاد گلویی تازه کنه ازش پرسیدم: «فیزیک جان؛ اسم دوستت چیه؟»

لبخندی زد و گفت: «طبیعت! من و طبیعت خیلی با هم دوست و به هم شبیهیم. البته طبیعت یه جورایی پیچیده است و من خیلی دوست دارم سر از کارش دربیارم». اون ادامه داد: «...»

دوستم که خیلی دوست داره با دوستای من دوست بشه، ماجراهای دیگه‌ای رو هم تعریف کرد ... من هم چون خیلی دوست دارم تا شما دوستای جدیدم با اون دوستم دوست بشید، ماجراهای اونو براتون نوشتم. این شما و این هم ماجراهای دوست جدیدتون: فیزیک جان!

ساختار کتاب ماجراهای فیزیک

در این کتاب سعی کرده‌ایم تمام مطالب کتاب درسی فیزیک ۱ (پایه دهم) را با زبانی ساده و دوست‌داشتنی بیان کنیم. به مطالبی که مهم‌تر هستند و ممکن است در امتحانات مورد سؤال قرار بگیرند بیشتر پرداخته شده و در عوض به مطالب دیگری که اهمیت کم‌تری دارند، کم‌رنگ‌تر توجه شده است. ترتیب و نام سرفصل‌ها تقریباً مطابق کتاب درسی چیده شده‌اند (غیر از بعضی جاها که به نظرمان تغییراتی جزئی کار را بهتر کرده است). هر سرفصل شامل یک درس‌نامه مفهومی و ساده است که تمام تعریف‌ها و رابطه‌های کتاب درسی را پوشش می‌دهد. مثال‌هایی که در انتهای درس‌نامه قرار گرفته، تکمیل‌کننده آموزش هستند تا روند گام‌به‌گام و منطقی کتاب رعایت شود. تمرین‌های پایان هر قسمت، با پوشش خوبی محتوای آن سرفصل را مورد ارزیابی قرار می‌دهد و انواع سؤالاتی را که ممکن است در امتحانات مطرح شوند، معرفی کرده است. توصیه می‌کنیم این تمرین‌ها را با سعی و تلاش خودتان و به طور کامل حل کنید و سپس پاسخ‌های خود را با پاسخ‌نامه تمرین‌ها که در آخر فصل آمده، مقایسه نمایید.

در پایان، دو نمونه آزمون با سؤالات استاندارد و رعایت بارم‌بندی متعارف نوبت اول و چهار آزمون با رعایت استانداردهای لازم و مشابه آزمون‌های نهایی و هماهنگ کشوری قرار گرفته است.

وقتی داشتیم این ماجراها رو برای شما می‌نوشتیم، آدمای زیادی کم‌کمون کردن که از همشون تشکر می‌کنیم:

از خانواده‌هامون که با حمایت‌ها و تحمل نبودن‌ها یاری‌مان کردند؛

از دکتر ابوذر نصری و دکتر کمیل نصری که بستری برای خلاقیت مؤلفان و دوستی دانش‌آموزان با درس‌هایشان گسترده‌اند؛

از مهندس رضا سبزمیدانی که فعال و باشناط و دقیق بر ماجراهای تألیف ماجراها نظارت کرده‌اند؛

از ویراستاران و دوستان واحد تألیف خیلی سبز، خانم‌ها و آقایان: مرجان ده‌حقی، عاطفه جعفری، انسیه‌سادات میرجعفری، زهرا محبت‌تاش، پگاه اسدی، مهدی سنگبری، علی مددپور، پویا دهشهری و آرمین کریمی.

از همکاران گرامی که پس از انتشار چاپ اول کتاب، نظرات سودمند خود را در اختیار ما قرار دادند: آقایان فرزاد نامی، مهدی بهشتی و خانم مهناز حقیقی. همچنین از دیگر دوستان و دانش‌آموزانی که نکات و اصلاحاتی راجع به چاپ اول کتاب بیان داشته‌اند: مینا غلامپور، محمدجواد ایثاری، نیکا شمس.

از دوستان خیلی سبزی‌مان در واحد تولید.

امیدواریم با دوستان ما دوست شوید، فیزیک را خوب بخوانید و در طبیعت سالم و پاک زندگی کنید.

۷

۲۷

فصل اول: فیزیک و اندازه‌گیری

پاسخ‌نامه فصل اول

۳۱

۶۵

فصل دوم: ویژگی‌های فیزیکی مواد

پاسخ‌نامه فصل دوم

۷۴

۹۶

فصل سوم: کار، انرژی و توان

پاسخ‌نامه فصل سوم

۱۰۵

۱۴۰

فصل چهارم: دما و گرما

پاسخ‌نامه فصل چهارم

۱۴۹

۱۷۷

فصل پنجم: ترمودینامیک

پاسخ‌نامه فصل پنجم

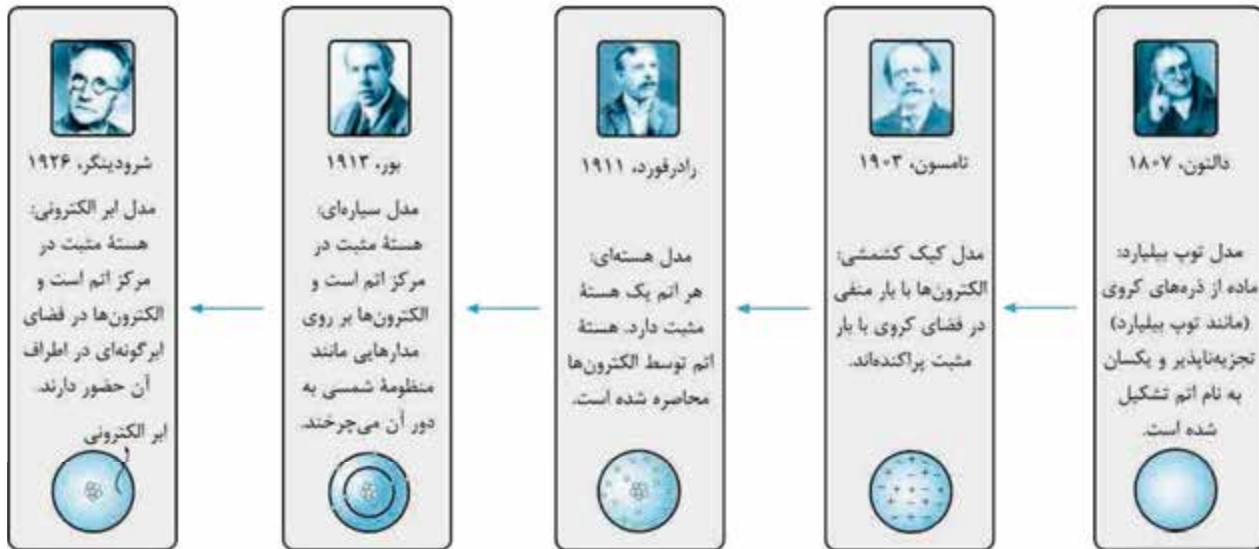
۱۸۱

۱۸۹

آزمون‌های نوبت اول

آزمون‌های نوبت دوم

نمونه تغییر مدل اتمی در طول زمان. مدل اتمی یکی از نمونه‌های خوبی است که تأثیر مشاهده، آزمایش و اندیشه‌ورزی فیزیک‌دانان را در طول زمان نشان می‌دهد.

تمرین

- در جمله‌های زیر جاهای خالی را با کلمه یا عبارت مناسب کامل کنید.
الف) نقطه قوت دانش فیزیک، دو ویژگی و است.
ب) آنچه بیش از مشاهده و آزمایش در پیشبرد و تکامل علم فیزیک نقش داشته، و فیزیک‌دانان نسبت به پدیده‌های طبیعی است.
- در چه صورتی مدل‌ها و نظریه‌های فیزیکی دچار تغییر می‌شوند؟

مدل‌سازی در فیزیک

فرض کنید شما یک فیزیک‌دان هستید که می‌خواهید یک پدیده به ظاهر ساده مانند سقوط یک جسم از بالای یک ساختمان بلند را بررسی و مطالعه کنید و در نهایت، الگو و نظم خاص حاکم بر آن را به دست آورید. اگر مشاهدات شما دقیق باشد، خواهید دید که عوامل مختلفی مانند مقاومت هوا، تغییر نیروی جاذبه بر اثر تغییر ارتفاع و ... روی زمان سقوط اجسام تأثیر می‌گذارند. اگر بخواهید همه این عوامل را با هم در نظر بگیرید، با پیچیدگی‌هایی روبه‌رو می‌شوید که کار شما را سخت خواهد کرد. برای همین مجبور خواهید شد به جای یک پدیده واقعی، یک مدل ساده‌شده و آرمانی را بررسی کنید. در این مدل ساده‌شده، شما از تأثیر مقاومت هوا و تغییر نیروی جاذبه بر اثر تغییر ارتفاع چشم‌پوشی می‌کنید. روشی را که شما برای ساده‌سازی پدیده فیزیکی مورد مطالعه‌تان به کار بردید، **مدل‌سازی** نامیده می‌شود. **مدل‌سازی** فرایندی است که در آن یک پدیده فیزیکی را آن قدر ساده و آرمانی در نظر می‌گیریم تا امکان بررسی و تحلیل آن فراهم شود. از مدل‌سازی تقریباً در تمام موضوعات علم فیزیک استفاده می‌شود. در ادامه، دو مثال از کاربرد مدل‌سازی در مکانیک را با هم می‌بینیم. مکانیک شاخه‌ای از فیزیک است که حرکت اجسام و نیروهای وارد بر آن‌ها را بررسی می‌کند.

مثال و پاسخ

مثال یک دروازه بان فوتبال، توپ کاشته‌ای را شوت می‌کند. یک فیزیک‌دان می‌خواهد نحوه حرکت این توپ را بررسی کند.

الف چه عواملی باعث می‌شوند که تحلیل حرکت این توپ پیچیده شود؟

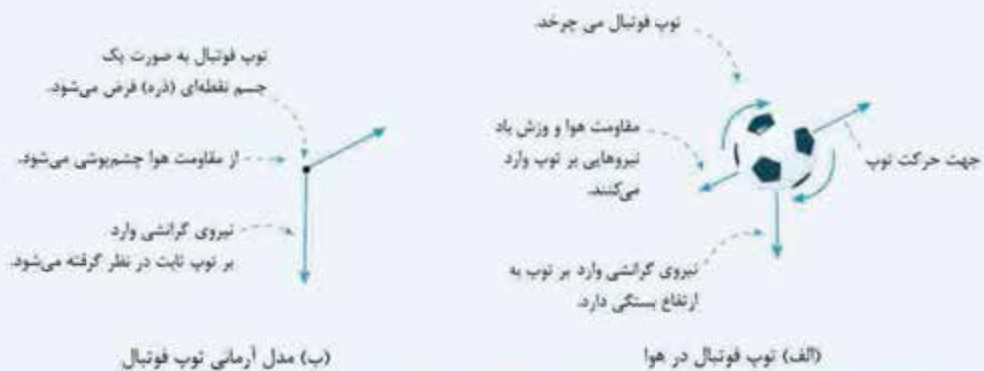
ب چگونه می‌توان حرکت این توپ را مدل‌سازی کرد؟

پاسخ الف این عوامل باعث پیچیده شدن تحلیل حرکت توپ می‌شوند:

- دروازه و برجستگی‌های ریزی روی توپ فوتبال وجود دارد که باعث می‌شود این توپ یک کره دقیق نباشد.
- توپ در هنگام حرکت به دور خود می‌چرخد.
- باد و مقاومت هوا بر حرکت توپ اثر می‌گذارند.
- وزن توپ با تغییر فاصله از زمین تغییر می‌کند.

ب برای مدل‌سازی حرکت توپ و کاهش پیچیدگی‌های بالا، این فرض‌ها را در نظر می‌گیریم:

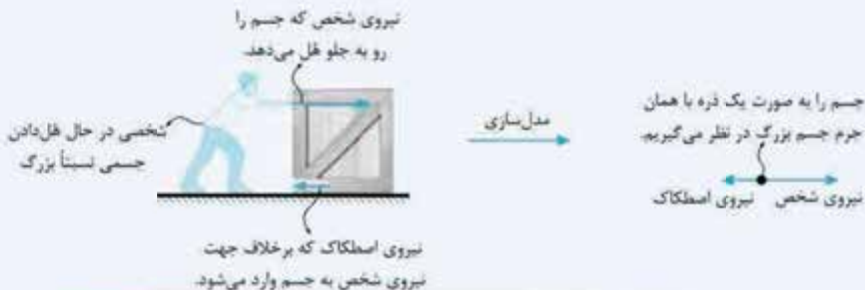
- از اندازه و شکل توپ صرف‌نظر کرده و آن را به صورت یک جسم نقطه‌ای یا ذره در نظر می‌گیریم.
- از مقاومت هوا و اثر وزش باد صرف‌نظر کرده و فرض می‌کنیم که توپ در خلأ حرکت می‌کند.
- فرض می‌کنیم با تغییر فاصله توپ از زمین، وزن آن ثابت می‌ماند.

مثال و پاسخ

مثال شخصی جسم نسبتاً بزرگی را روی زمین هل می‌دهد. برای بررسی حرکت جسم و نیروهای وارد بر آن، چگونه از مدل‌سازی استفاده می‌کنیم؟

پاسخ برای بررسی راحت‌تر، در نظر می‌گیریم که نیروها به یک نقطه اثر می‌کنند؛ بنابراین جسم را به صورت یک ذره با همان جرم جسم بزرگ‌تر در نظر می‌گیریم. شخصی که نیرو وارد می‌کند و نحوه وارد کردن نیرو نیز برای ما مهم نیست. نحوه مدل‌سازی این پدیده را در زیر ببینید:

نکته برای ساختن یک مدل درست از یک پدیده فیزیکی، باید تعداد اندکی از اثرهای جزئی‌تر را نادیده بگیریم تا روی مهم‌ترین ویژگی‌ها تمرکز کنیم. باید مراقب بود که بیش از حد چشم‌پوشی نکرده و ویژگی‌های اساسی را در مدل خود حفظ کرده باشیم. مثلاً اگر در مثال شوت کردن توپ فوتبال به جای نادیده گرفتن مقاومت هوا از نیروی جاذبه زمین چشم‌پوشی می‌کردیم، براساس مدل ما توپ پس از پرتاب، در یک مسیر مستقیم برای همیشه به حرکت خود ادامه می‌داد!

تمرین

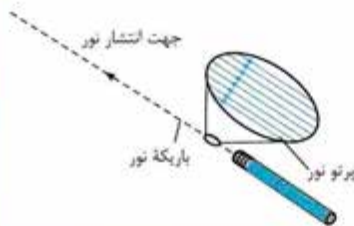
۳- مدل‌سازی را تعریف کنید.

۴- ویژگی یک مدل‌سازی خوب چیست؟

۵- لیزر مدادی وسیله‌ای است که با آن می‌توان باریکه نور تولید کرد. یکی از کاربردهای باریکه نور، استفاده از آن در آزمایش‌های مربوط به نور است.

الف) در شکل مقابل چه چیزی مدل‌سازی شده است؟

ب) در مسائل تشکیل تصویر توسط پرتوهای نور معمولاً از چه فرض‌های ساده‌کننده‌ای استفاده می‌شود؟

اندازه‌گیری و کمیت‌های فیزیکی

دیدیم که فیزیک علمی تجربی است و تجربه نیازمند مشاهده و آزمایش است. مشاهدات و آزمایش‌های دقیق فقط از طریق اندازه‌گیری درست انجام می‌شود؛ بنابراین اندازه‌گیری در فیزیک از اهمیت بالایی برخوردار است.

کمیت فیزیکی

در هر اندازه‌گیری، کمیت‌های فیزیکی اندازه‌گیری می‌شوند. در واقع کمیت فیزیکی چیزی است که قابل اندازه‌گیری باشد و بتوان مقدار آن را با یک عدد مشخص کرد. طول میز، وزن کیف و دمای کلاس هر کدام یک کمیت هستند ولی احساس گرما، احساس خواب‌آلودگی و مهربانی هیچ‌کدام کمیت نیستند؛ چون مقدار آن‌ها را نمی‌توان با یک عدد مشخص کرد.
مثلاً هیچ‌وقت نمی‌گیم ۲ تا گرمه یا ۲۰ تا فواجم میاد یا مادر من ۲۰۰ تا مهرپونه!

یکای اندازه‌گیری

به اندازه‌گیری‌هایی که هر روز در اطرافتان اتفاق می‌افتد، دقت کنید. مثلاً ممکن است به دوستان بگویید که از خانه ما تا خیابان ۱۵۰ قدم است. در این اندازه‌گیری، شما فاصله خانه تا خیابان را با طول قدمتان مقایسه کرده و نتیجه را به صورت یک عدد (در این جا ۱۵۰) و یک یکا (در این جا طول قدم خودتان) بیان کرده‌اید.

یکای هر کمیت، مقدار مشخصی از آن کمیت است که به عنوان مقیاس اندازه‌گیری انتخاب می‌شود.

وقتی کمیتی را اندازه می‌گیریم، در واقع داریم آن کمیت را با یکای آن کمیت مقایسه می‌کنیم تا معلوم شود بزرگی آن چند برابر یکاست.

کمیت‌های نرده‌ای و برداری

فرض کنید معلمان از شما می‌پرسد که از مدرسه تا خانه چند دقیقه در راه هستید؟ و شما پاسخ می‌دهید ۲۰ دقیقه. این جواب کامل است و معلمان منتظر اطلاعات جدیدی نیست. حالا اگر معلمان بپرسد که خانه شما کجاست؟ و شما بگویید ۲ کیلومتر دورتر از مدرسه، جواب کاملی نداده‌اید. برای این که جواب شما به سؤال دوم کامل باشد، باید علاوه بر طول مسیر، جهت حرکت را هم مشخص کنید. در واقع سؤال اول از یک کمیت عددی (زمان) پرسیده شده و جواب آن تنها یک عدد به همراه یکای آن است، اما در سؤال دوم از یک کمیت برداری (مکان) سؤال شده و جواب آن باید علاوه بر عدد و یکا، جهت را نیز مشخص کرده باشد؛ بنابراین:

کمیت‌های نرده‌ای یا عددی یا اسکالر کمیت‌هایی هستند که می‌توان آن‌ها را به طور کامل توسط یک عدد و یک یکا توصیف کرد.

مانند: جرم، طول، زمان، دما و ...

توجه در آینده با بعضی از کمیت‌های نرده‌ای آشنا خواهید شد که فقط با یک عدد بیان می‌شوند و یکا ندارند. مثل: ضریب اصطکاک، ضریب شکست نور و ... در واقع یکای این کمیت‌ها، حاصل تقسیم دو یکای هم‌جنس است که با هم ساده می‌شوند و کمیت، در نهایت بدون یکا است.

مثلاً ممکن است کمیتی از تقسیم دو نیرو بر هم به دست بیاید $(\frac{N}{N})$ که پس از ساده‌سازی، بدون یکا خواهد بود.

کمیت‌های برداری کمیت‌هایی هستند که برای توصیف کامل آن‌ها باید به طور هم‌زمان از عدد، یکا و جهت استفاده کرد. مانند: مکان، جابه‌جایی، سرعت متوسط، نیرو و ...

مثال کمیت‌های فیزیکی برداری			مثال کمیت‌های فیزیکی نرده‌ای (اسکالر)		
سرعت متوسط	جابه‌جایی		زمان	دما	جرم
۳۰ km/h	۲ km	به طرف شرق	۳۰ s	۲۵ °C	۶۰ kg
↑	↑	↑	↑	↑	↑
عدد	یکایک	جهت	عدد	یکایک	عدد

نکته وقتی می‌خواهیم یک کمیت برداری را نشان دهیم، بالای نماد آن کمیت یک علامت پیکان می‌گذاریم. اگر این علامت پیکان نباشد، منظورمان فقط اندازه آن کمیت برداری است.

نمونه بردار نیرو \vec{F} : اندازه بردار نیرو F : بردار شتاب \vec{a} : اندازه بردار شتاب a

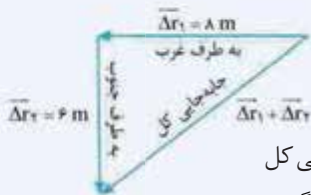
نکته کمیت‌های برداری را نمی‌توان مثل دو عدد معمولی با هم جمع کرد؛ بلکه هنگام جمع و تفریق آن‌ها باید جهت را هم در نظر گرفت. اصطلاحاً می‌گوییم که کمیت‌های برداری از قواعد جمع برداری تبعیت می‌کنند.

کاربرد دو نکته بالا را در مثال زیر ببینید:

مثال و پاسخ

مثال متحرکی ابتدا ۸ m به طرف غرب و سپس ۶ m به طرف جنوب رفته است. اگر جابه‌جایی‌های آن را به ترتیب با $\vec{\Delta r}_1$ و $\vec{\Delta r}_2$ نشان دهیم، حاصل عبارت‌های زیر را تعیین کنید.

الف $\vec{\Delta r}_1 + \vec{\Delta r}_2$ **ب** $\Delta r_1 + \Delta r_2$

پاسخ الف در جمع دو بردار، باید جهت آن‌ها را در نظر گرفت. حرکت داده‌شده مطابق شکل مقابل است و طبق قضیه فیثاغورس داریم:

به طرف جنوب غربی $\vec{\Delta r}_1 + \vec{\Delta r}_2 = \sqrt{8^2 + 6^2} = \sqrt{64 + 36} = \sqrt{100} = 10 \text{ m}$: جابه‌جایی کل

ب وقتی علامت پیکان را نگذاریم، فقط با اندازه جابه‌جایی سروکار داریم و جهت را در نظر نمی‌گیریم.

در این مثال، تفاوت «جابه‌جایی» و «مسافت پیموده‌شده» را هم به خوبی می‌بینیم.

تمرین

۶- کمیت فیزیکی را تعریف کنید.

۷- یکا چیست؟

۸- نرده‌ای یا برداری بودن هر یک از کمیت‌های زیر را تعیین کنید.

الف) طول	ب) زمان	پ) مکان	ت) جرم
ث) نیرو	ج) دما	چ) فشار	ح) جریان الکتریکی

۹- تفاوت کمیت‌های عددی و برداری در چیست؟

اندازه‌گیری و دستگاه بین‌المللی یکاها

در قسمت قبل دیدیم که ممکن است شما به دوستان بگویید که از خانه شما تا خیابان ۱۵۰ قدم است. یکای مورد استفاده در این اندازه‌گیری، طول قدم است. به نظر شما انتخاب این یکا برای کمیت طول چه مزایا و چه معایبی دارد؟ در زمان‌های دور برخی پارچه‌فروش‌ها فاصله نوک بینی تا نوک انگشتان دست کشیده‌شده را به عنوان یکای طول استفاده می‌کردند. این کار آن‌ها چه مزایا و چه معایبی داشت؟

اگر یکای طول را به اندازه طول قدم یا فاصله نوک بینی تا نوک انگشتان دست تعریف کنید، این مزیت را دارد که همیشه در دسترس است، اما دقیق نیست و از فردی تا فرد دیگر دچار تغییر می‌شود.

برای این که اندازه‌گیری‌های درست و قابل اطمینانی داشته باشیم، باید یکاهایی را انتخاب کنیم که:

۱ تغییر نکنند. ۲ دارای قابلیت بازتولید در مکان‌های مختلف باشند.

انتخاب یکاها در طول تاریخ دچار تغییر و تحولاتی شده و حتی در کشورهای مختلف، یکاهای متفاوتی مورد استفاده قرار گرفته است، اما این تغییر و تحول به سمت انتخاب یک دستگاه مناسب و مورد قبول همه کشورهای پیش رفته است.

دستگاه یکاهایی که بیشتر دانشمندان و مهندسان از آن استفاده می‌کنند را **دستگاه متریک** می‌نامند.

این دستگاه از سال ۱۳۳۸ (ه.ش) به طور رسمی **دستگاه بین‌المللی (SI)** نامیده شده است. پس در هر مسئله‌ای که با عبارت SI روبه‌رو شدید، منظورمان دستگاه استاندارد بین‌المللی یکاها است.

یکاهای SI را مجمع عمومی اوزان و مقیاس‌ها که در فرانسه قرار دارد، انتخاب و معرفی کرده است. تعیین این که چه کمیتی اصلی باشد و چه کمیتی فرعی هم به عهده همین مجمع است.

کمیت‌های اصلی و فرعی

جدول (۱): کمیت‌های اصلی و یکاهای آن

نماد یکا	نام یکا	کمیت
m	متر	طول
kg	کیلوگرم	جرم
s	ثانیه	زمان
K	کلوین	دما
mol	مول	مقدار ماده
A	آمپر	جریان الکتریکی
cd	گندلا (شمع)	شدت روشنایی

تعداد کمیت‌های فیزیکی خیلی زیاد است. اگر بخواهیم برای هر یک از آن‌ها یکای مستقلی تعریف کنیم، کار دشواری خواهیم داشت. خوشبختانه نیازی به این کار نیست و بسیاری از کمیت‌های فیزیکی به یکدیگر وابسته‌اند. یکی از کمیت‌های فیزیکی «مساحت» است. فرض کنید می‌خواهیم مساحت یک مستطیل را حساب کنیم. برای این کار، طول و عرض مستطیل را در هم ضرب می‌کنیم؛ در نتیجه کمیت مساحت را با استفاده از کمیت طول به دست آورده‌ایم؛ یعنی مساحت، یک کمیت مستقل نبوده و به کمیت طول وابسته است.

فیزیک‌دانان تعدادی از کمیت‌های فیزیکی را به عنوان کمیت‌های اصلی انتخاب کرده‌اند و بقیه کمیت‌ها را برحسب این کمیت‌ها بیان می‌کنند.

کمیت‌هایی که یکای آن‌ها به طور مستقل تعریف شده‌اند، **کمیت‌های اصلی** نامیده می‌شوند. کمیت‌های اصلی این‌ها هستند:

سایر کمیت‌ها که براساس کمیت‌های اصلی تعریف می‌شوند را **کمیت‌های فرعی** می‌نامیم. در جدول زیر، تعدادی از کمیت‌های فرعی پرکاربرد را می‌بینید:

جدول (۲): کمیت‌های فرعی پرکاربرد

یکای فرعی براساس یکاهای اصلی	یکای SI	کمیت
m^3	m^3	حجم
m/s	m/s	تندی و سرعت
m/s^2	m/s^2	شتاب
$kg \cdot m/s^2$	نیوتون (N)	نیرو
$kg/m \cdot s^2$	پاسکال (Pa)	فشار
kg/m^3	kg/m^3	چگالی
$kg \cdot m^2/s^2$	ژول (J)	انرژی
$kg \cdot m^2/s^3$	وات (W)	توان
$m^2/s^2 \cdot K$	$J/kg \cdot K$	گرمای ویژه

همان‌طور که در جدول بالا مشاهده می‌کنید، برای برخی از یکاهای فرعی پرکاربرد، یک نام خاص ارائه شده که کار ما را در استفاده از این کمیت‌ها راحت‌تر می‌کند. مثلاً یکای نیرو در SI، نیوتون و یکای فشار، پاسکال است.

مثال و پاسخ

مثال نشان دهید کمیت‌های فرعی حجم و تندی متوسط، چگونه به کمیت‌های اصلی وابسته‌اند.

پاسخ حجم یک شکل ساده مثل مکعب مستطیل را در نظر می‌گیریم. داریم: ارتفاع \times عرض \times طول = حجم مکعب مستطیل
طول، عرض و ارتفاع، هر سه از جنس کمیت اصلی طول هستند. بنابراین کمیت فرعی حجم با استفاده از کمیت اصلی طول به دست می‌آید.
برای تندی متوسط هم از رابطه‌ای که در علوم نهم یاد گرفتیم، استفاده می‌کنیم: $\frac{\text{مسافت پیموده شده}}{\text{مدت زمان صرف شده}} = \text{تندی متوسط}$
در این رابطه، مسافت از جنس طول و مدت‌زمان صرف‌شده از جنس زمان است. بنابراین تندی متوسط با کمک کمیت‌های اصلی طول و زمان تعریف می‌شود.

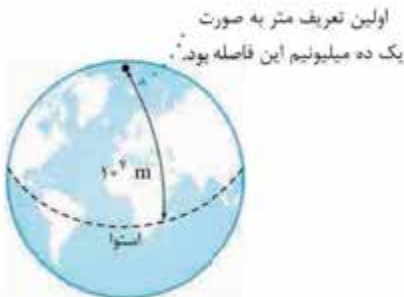
نوعه مسافت پیموده‌شده معمولاً برحسب متر (m) یا کیلومتر (km) و زمان صرف‌شده معمولاً برحسب ثانیه (s)، دقیقه (min) و یا ساعت (h) بیان می‌شود. بسته به این که از کدام یکاها استفاده کنیم، تندی متوسط می‌تواند یکاهای مختلفی مانند: m/s، km/h، m/min و ... داشته باشد.

در میان هفت کمیت اصلی، سه کمیت از بقیه پرکاربردترند که یکای هر کدام را به طور مختصر معرفی می‌کنیم:

یکای طول

یکای طول در SI متر نام دارد که آن را با نماد m نشان می‌دهند. در قدیم یکای طول بر مبنای یک ده‌میلیونیم ($\frac{1}{10^7}$) فاصله استوا تا قطب شمال زمین تعریف شده بود که امروزه بر مبنای مسافت پیموده‌شده توسط نور تعریف می‌شود.

نمونه یکای طول استاندارد (متر)، فاصله میان دو خط نازک حک‌شده روی میله‌ای از جنس آلیاژ پلاتین - ایریدیم در دمای 0°C است که در موزه‌ای در فرانسه نگهداری می‌شود.

یکای جرم

یکای جرم در SI کیلوگرم و نماد آن kg است.

نمونه جرم استاندارد، استوانه‌ای فلزی از جنس آلیاژ پلاتین - ایریدیم است که در موزه‌ای در فرانسه نگهداری می‌شود.

نمونه‌های مشابهی از نمونه استاندارد طول و جرم ساخته و به کشورهای مختلف جهان ارسال شده است.

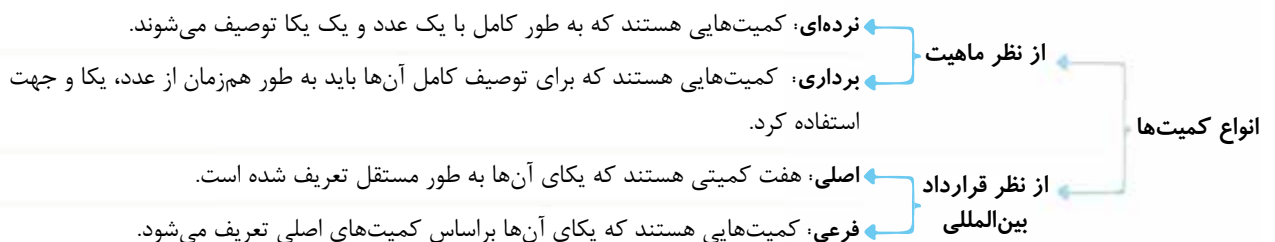
استاندارد ملی کیلوگرم
نمونه دقیقی که از روی استاندارد جهانی برای ایران ساخته شده است.

یکای زمان

یکای زمان در SI ثانیه و نماد آن s است.

ثانیه در قدیم برابر $\frac{1}{86400}$ یک شبانه‌روز تعریف شده بود، اما امروزه براساس ساعت‌های اتمی دقیق تعریف می‌شود.
بازه زمانی مدت زمان بین شروع و پایان یک رویداد است.

جمع‌بندی انواع کمیت‌ها در یک نمودار

پیشوندهای یکاها

در اندازه‌گیری کمیت‌های فیزیکی ممکن است با اندازه‌های خیلی بزرگ‌تر یا خیلی کوچک‌تر از یکای اصلی آن کمیت روبرو شویم. در این موارد معمولاً از پیشوندهای یکاها استفاده می‌کنیم. هر کدام از این پیشوندها توان معینی از 10^n (یا همان 10^0) است. هر وقت یکی از این پیشوندها را در ابتدای یکای یک کمیت قرار دهیم، آن یکا به همان میزان بزرگ یا کوچک می‌شود. مثلاً اگر کیلو (10^3) را در اول یکای متر به کار ببریم، می‌شود km که هر 1 km برابر هزار متر است.

پیشوندهایی که کاربرد بیشتری دارند و بهتر است به خاطر سپرده شوند را در جدول (۳) می‌بینید:

جدول (۳): پیشوندهای پرکاربرد برای یکاها

پیشوند	ضریب تبدیل	نماد	پیشوند	ضریب	نماد
دسی	$\frac{1}{10} = 10^{-1}$	d	دکا	10	da
سانتی	$\frac{1}{100} = 10^{-2}$	c	هکتو	10^2	h
میلی	$\frac{1}{1000} = 10^{-3}$	m	کیلو	10^3	k
میکرو	$\frac{1}{10^6} = 10^{-6}$	μ	مگا	10^6	M
نانو	$\frac{1}{10^9} = 10^{-9}$	n	گیگا	10^9	G
پیکو	$\frac{1}{10^{12}} = 10^{-12}$	p	ترا	10^{12}	T

تبدیل یکاها

تبدیل یکاها در فیزیک اهمیت خیلی زیادی دارد. در فصل‌های بعدی، سال‌های آینده و تا هر وقتی که به فیزیک‌خواندن ادامه دهید، نیازمند تبدیل یکاها خواهید بود. در مسائل مختلف با دو نوع تبدیل یکا روبرو می‌شویم:

- تبدیل پیشوندهای یکا به یکدیگر:** این تبدیل‌ها چندان دشوار نیستند و فقط با تبدیل توان‌های 10 به یکدیگر روبرو هستیم.
- تبدیل یکاهای استاندارد و غیراستاندارد:** برای درست انجام دادن این تبدیل‌ها باید مقادیر عددی معادل را بدانیم. مثلاً این که هر 60 ثانیه معادل یک دقیقه است، در تبدیل یکاهای ثانیه و دقیقه به یکدیگر کاربرد دارد.

ما برای تبدیل یکاها از روش تبدیل زنجیره‌ای استفاده می‌کنیم. روش تبدیل زنجیره‌ای: ابتدا مقدار و یکای اولیه را می‌نویسیم. می‌دانیم که با ضرب هر کمیتی در عدد یک، اندازه آن کمیت تغییر نمی‌کند. بنابراین مقدار و یکای اولیه را در کسری ضرب می‌کنیم که برابر یک است؛ یعنی صورت و مخرج این کسر با این که یکاهای متفاوتی دارند ولی با هم برابر هستند؛ چنین کسری را ضریب تبدیل می‌نامند.

با ضرب یکای اولیه در یک یا چند ضریب تبدیل و ساده کردن کسرها می‌توان به یکای موردنظر دست یافت.

نمونه: ضریب تبدیل. همه کسرهای زیر برابر یک هستند و می‌توانند به عنوان ضریب تبدیل به کار روند:

$$\frac{1 \text{ ساعت}}{60 \text{ دقیقه}} = 1, \quad \frac{3600 \text{ ثانیه}}{1 \text{ ساعت}} = 1, \quad \frac{100 \text{ cm}}{1 \text{ m}} = 1, \quad \frac{1 \text{ m}}{100 \text{ cm}} = 1$$

نمونه: روش تبدیل زنجیره‌ای. می‌خواهیم ببینیم که ۵ متر مکعب آب برابر چند لیتر است؟

$$\underbrace{5 \text{ m}^3}_{\text{مقدار و یکای اولیه}} \times \underbrace{\frac{1000 \text{ L}}{1 \text{ m}^3}}_{\text{ضریب تبدیل}} = \underbrace{5000 \text{ L}}_{\text{مقدار و یکای مورد نظر}}$$

مثال و پاسخ

مثال هر nm چند km است؟

پاسخ در این مثال با تبدیل پیشوندهای SI به یکدیگر روبه‌رو هستیم. ابتدا ۱ nm را نوشته و آن را در کسرهایی که برابر یک هستند و فقط تبدیل واحد انجام می‌دهند (ضریب تبدیل)، ضرب می‌کنیم:

$$1 \text{ nm} \times \frac{1 \text{ m}}{10^9 \text{ nm}} \times \frac{1 \text{ km}}{10^3 \text{ m}} = 10^{-12} \text{ km}$$

مثال تندی متوسط یک متحرک برابر ۷۲ km/h است. این تندی را در واحد SI به دست آورید.

پاسخ یکای تندی در SI، m/s است. در این جا می‌خواهیم یکای غیراستاندارد را به یکای استاندارد تبدیل کنیم. مقدار اولیه را نوشته

و آن را در کسرهایی که برابر یک هستند (ضریب تبدیل)، ضرب می‌کنیم:

$$72 \frac{\text{km}}{\text{h}} \times \frac{10^3 \text{ m}}{1 \text{ km}} \times \frac{1 \text{ h}}{3600 \text{ s}} = 20 \text{ m/s}$$

مثال و پاسخ

مثال ۱۳۶۰۰ kg/m^۳ را به یکای g/cm^۳ تبدیل کنید.

$$13600 \frac{\text{kg}}{\text{m}^3} \times \frac{10^3 \text{ g}}{1 \text{ kg}} \times \frac{1 \text{ m}^3}{10^6 \text{ cm}^3} = 13/6 \text{ g/cm}^3$$

پاسخ

مثال سرعت شناورهای دریایی معمولاً برحسب یکایی به نام گره بیان می‌شود.

هر گره دریایی برابر ۰/۵۱۴۴ متر بر ثانیه است. سرعت یک کشتی که برابر ۱۴ گره است را برحسب کیلومتر بر ساعت به دست آورید.

$$14 \text{ گره} \times \frac{0/5144 \text{ m}}{1 \text{ گره} \cdot \text{s}} \times \frac{3/6 \text{ km}}{1 \text{ h}} = 25/9 \text{ km/h}$$

پاسخ

(برای تبدیل یکاهای m/s و km/h به یکدیگر، داریم: $\text{km/h} \xrightarrow[\times 3/6]{\div 3/6} \text{m/s}$)

مثال تغییر یک کمیت نسبت به زمان را آهنگ آن کمیت می‌نامند. یک آتش‌نشان

برای خاموش کردن آتش، از شیلنگ آبی استفاده می‌کند که آهنگ خروج آب از آن در حدود ۱۷۰۰۰ cm^۳/s است. با روش تبدیل زنجیره‌ای، مشخص کنید که در هر دقیقه چند لیتر آب از شیلنگ خارج می‌شود؟

پاسخ این مثال را با گرمیادداشت یاد و خاطره همه آتش‌نشانان فداکار، مخصوصاً آتش‌نشانان

جان‌باخته در حادثه ساختمان پلاسکو تهران حل می‌کنیم. می‌خواهیم آهنگ خروج آب را

برحسب یکای لیتر بر دقیقه (L/min) به دست آوریم:

$$17000 \frac{\text{cm}^3}{\text{s}} \times \frac{1 \text{ L}}{10^3 \text{ cm}^3} \times \frac{60 \text{ s}}{1 \text{ min}} = 1020 \text{ L/min}$$

نکته اگر یکای یک کمیت توان‌دار باشد، ضریب تبدیل را هم به توان موردنظر می‌رسانیم.

مثال و پاسخ

مثال مساحت ۲/۴ m^۲ را برحسب سانتی‌متر مربع به دست آورید.

$$2/4 \text{ m}^2 \times \frac{10^2 \text{ cm}}{1 \text{ m}} \times \frac{10^2 \text{ cm}}{1 \text{ m}} = 2/4 \times 10^4 \text{ cm}^2$$

$$\frac{10^4 \text{ cm}^2}{1 \text{ m}^2}$$

پاسخ

مثال هکتار یکی از یکاهای مساحت است. هر هکتار برابر ۱۰ هزار متر مربع است. اگر زمین را کره‌ای به شعاع ۶۴۰۰ km فرض

کنیم، مساحت آن چند هکتار است؟

پاسخ

$$A = 4\pi r^2$$

رابطه مساحت کره

$$A = 4\pi \times (6400 \text{ km})^2 = 5 \times 10^8 \text{ km}^2$$

$$5 \times 10^8 \text{ km}^2 \times \frac{10^6 \text{ m}^2}{1 \text{ km}^2} \times \frac{1 \text{ هکتار}}{10^4 \text{ m}^2} = 5 \times 10^1 \text{ هکتار}$$

نکته فقط زمانی اجازه داریم دو واحد را به هم تبدیل کنیم که هر دو از جنس یک نوع کمیت باشند. مثلاً نمی‌توانیم m را که از جنس طول است به متر مربع (از جنس مساحت) تبدیل کنیم.

سازگاری یکاها

از دو دانش‌آموز می‌خواهیم اندازه نیروی وارد بر جسمی به جرم 50 g را که با شتاب 2 m/s^2 در حال حرکت است، برحسب نیوتون (N) به دست آورند. هر دو دانش‌آموز از رابطه قانون دوم نیوتون ($F = ma$) استفاده می‌کنند. جواب آن‌ها را ببینید:

دانش‌آموز اول	دانش‌آموز دوم
$F = ma = (50\text{ g})(2\frac{\text{m}}{\text{s}^2}) = 100\text{ N}$	$m = 50\text{ g} \times \frac{1\text{ kg}}{1000\text{ g}} = 0.050\text{ kg}$
	$F = ma = (0.050\text{ kg})(2\frac{\text{m}}{\text{s}^2}) = 0.1\text{ N}$

با این که هر دو دانش‌آموز از یک رابطه استفاده کرده‌اند، جواب‌های آن‌ها هزار برابر با هم فرق می‌کند! به نظر شما کدام جواب درست است؟ در استفاده از فرمول‌های فیزیک همیشه باید حواسمان به یکاهایی که استفاده می‌کنیم، باشد. اگر بخواهیم جواب مسئله ما برحسب یکای SI بیان شود، عددهایی که در فرمول قرار می‌دهیم باید برحسب SI نوشته شوند؛ یعنی یکاهای دو طرف معادله باید با هم سازگار باشند. حالا به راحتی می‌توانیم بگوییم که جواب دانش‌آموز اول اشتباه است و او سازگاری یکاها را رعایت نکرده است. دانش‌آموز دوم با تبدیل یکایی که انجام داد، به جواب درستی رسید.

سازگاری یکاها رعایت شده است.

$$F = ma = (0.050\text{ kg}) \times (2\frac{\text{m}}{\text{s}^2}) = 0.1\text{ N}$$

در جدول (۲) دیدیم که $\text{kg}\cdot\text{m}/\text{s}^2$ را نیوتون (N) می‌نامند.

نمادگذاری علمی

در فیزیک با عددهایی روبه‌رو می‌شویم که گاهی بسیار بزرگ و گاهی بسیار کوچک هستند. نوشتن این عددها به صورت معمولی، یا با تعداد زیادی صفر در جلوی عدد همراه است یا با رقم‌های زیاد اعشاری. مثلاً اگر بخواهیم سرعت نور در خلأ را به صورت معمولی بنویسیم، داریم: 300000000 m/s و اگر این عدد بخواهد به توان ۲ برسد (مثلاً در فرمول $E = mc^2$)، یک ۹ داریم یا ۱۶ صفر در جلوی آن! نمادگذاری علمی، ما را از شر این صفرها راحت می‌کند. در نمادگذاری علمی، هر عدد به صورت عددی بین ۱ تا ۱۰ نوشته می‌شود که در توانی از ۱۰ ضرب شده است؛ یعنی هر عددی در نمادگذاری علمی این شکلی نوشته می‌شود: $a \times 10^n$ که در آن $1 \leq a < 10$.

عدد n برابر تعداد ارقامی است که ممیز را جابه‌جا کرده‌ایم تا یک عدد معمولی را به فرم نمادگذاری علمی بنویسیم. اگر ممیز را به سمت چپ برده باشیم، عدد n مثبت و اگر ممیز را به سمت راست ببریم، عدد n منفی است.

$$159\text{ L} \xrightarrow[n=2]{\text{رقم ممیز را به چپ می‌بریم.}} 1.59 \times 10^2\text{ L}$$

$$0.00000801\text{ m} \xrightarrow[n=-6]{\text{رقم ممیز را به راست می‌بریم.}} 8.01 \times 10^{-6}\text{ m}$$

مثال پاسخ

مثال عددهای داده‌شده را به صورت نمادگذاری علمی بنویسید.

الف $0.0023 = \dots$

ب $879000 = \dots$

ج $0.000715 \times 10^2 = \dots$

د $313000 \times 10^{-4} = \dots$

الف $3/13 \times 10^1$

ب $7/15 \times 10^{-2}$

ب $8/79 \times 10^5$

الف $2/3 \times 10^{-3}$

پاسخ‌نمرین‌ها

- ۱- آزمون‌پذیری - اصلاح نظریه‌های فیزیکی
تفکر نقادانه - اندیشه‌ورزی فعال
- ۲- ممکن است آزمایش جدیدی انجام شود و نتایج آن نشان دهد که مدل یا نظریه قبلی نیازمند تغییر، بازنگری و یا حتی جایگزینی است.
- ۳- مدل‌سازی فرایندی است که در آن، یک پدیده فیزیکی را آن قدر ساده و آرمانی در نظر می‌گیریم تا امکان بررسی و تحلیل آن فراهم شود.
- ۴- در یک مدل‌سازی خوب و درست، باید از تعداد اندکی از اثرهای جزئی‌تر چشم‌پوشی شود تا بتوان روی مهم‌ترین ویژگی‌ها تمرکز نمود.
- ۵- در شکل نشان داده شده، جهت انتشار نور به صورت یک خط مستقیم و بدون پراکندگی رسم شده که در واقع این‌گونه نیست. در عمل، مقداری پراکندگی نور وجود دارد. پرتوهای نور رسم‌شده در شکل هم کاملاً موازی هستند، در حالی که در عمل، به طور کامل موازی نیستند. در واقع در رسم این شکل، پراکندگی‌های نوری و موازی‌نبودن صددرصدی را نادیده گرفته و شکل ساده‌تری با استفاده از مدل‌سازی رسم کرده‌ایم.
- مانند قسمت ۱۰، در مسائل تشکیل تصویر توسط پرتوهای نور هم از پراکندگی‌ها و موازی‌نبودن پرتوها چشم‌پوشی کرده و مدل ساده‌تری رسم می‌کنیم. علاوه بر آن، معمولاً دسترسی به یک پرتو واقعی نیز در آزمایشگاه مقدور نیست و اغلب، باریکه نور را به صورت یک پرتو نور مدل‌سازی می‌کنیم.
- ۶- هر چیز قابل اندازه‌گیری در فیزیک را کمیت فیزیکی می‌نامند.
- ۷- یکای هر کمیت، مقدار مشخصی از آن کمیت است که به عنوان مقیاس اندازه‌گیری انتخاب می‌شود. در واقع هر اندازه‌گیری، مقایسه یک کمیت با یکای آن کمیت است.
- ۸- نرده‌ای نرده‌ای برداری
نرده‌ای برداری نرده‌ای
نرده‌ای نرده‌ای نرده‌ای
- کمیت‌های فشار و جریان الکتریکی از قواعد جمع معمولی پیروی می‌کنند و به همین دلیل نرده‌ای هستند.
- ۹- در بیان کمیت‌های عددی یا نرده‌ای از یک مقدار عددی و یک یکا استفاده می‌شود، اما کمیت‌های برداری علاوه بر عدد و یکا، نیازمند تعیین جهت هم هستند.